

YENİ PARALARIN İŞİĞİNDA
KURULUŞ DEVRİ SELÇUKLULARINDA
HÂKİMİYET MÜNASEBETLERİ HAKKINDA
BAZI DÜŞÜNCELER.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

*Selçuklu nümizmatîği araştırmalarına büyük
emeği geçen merhum hocam Prof. Dr. Coşkun
Alptekin (1942-1998)'in aziz hatırasına.*

Selçuklu kaynakları, Dandanakan Savaşı'nı müteakiben toplanan kurul-
tayda Tuğrul Bey'in sultan ilân edilerek hükümdarlık tahtına çıkartıldığını,
ardından da takip edilecek fütühat sistemine göre, fethedilecek memleket-
lerin hanedan üyeleri arasında taksim edildiğini kaydederler. Bu taksime
göre, önce Nişâbü'r daha sonra ise Rey merkez olmak üzere Irak-ı Acem Tuğ-
rul Bey'e, Merv merkez olmak üzere Horâsân'ın büyük bir kısmı Çağrı Bey'e
ve Herât merkez olmak üzere Bust, Sistân ve Kâbulistân Tuğrul ve Çağrı Bey-
lerin amcaları Musa Yabgu'ya verilmiş, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'in ise
Kirmân'a yönelik fütühatta bulunması kararlaştırılmıştır. Tuğrul ve Çağrı
Beylerin anne bir kardeşleri İbrahim Ynal ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutal-
mış gibi bazı Selçuklu melikleri de Tuğrul Bey'in yanında bulunmakta idiler¹.

Dandanakan Savaşı'nı takip eden birkaç yıl içerisinde, bu taksim esas
alınarak her bir hanedan üyesinin kendi hâkimiyet sahasında fütühat faali-

* Bu araştırma için özel koleksiyonlarını istifademize sunan Tahran'dan Sayın Abdullah
Akılı Bey'e, Muze-yi Bank-ı Sepah'dan Sayın Gıyasî Bey'e; Muze-yi İran-bastan'dan Bayan
Asgari'ye, Muze-yi Melik'te bulunan paraların filmlerini istifademize sunan Sayın Abdullah
Kuçanî Bey'e ve kitabındaki paraların negatüflerini istifademize sunan Tebriz'den Sayın C.
Turabî Tabâtabâ'î Bey'e teşekkürü borç biliyorum.

** Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.

¹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, neşr. M. İqbal, London 1921, s.104; Reşidü'd-
din Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s.19-20
(Zahirü'd-din Nişâbü'rî, *Selçük-nâme*, neşr. M. İsmail Han Afşar, Tahran 1332hş, s.18); Bundarî,
Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, T. terc. K. Burslan, Ankara 1943, s.6; Muhammed b. Ali b.
Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-Ensâb*, neşr. Mir Haşim Muhaddis, Tahran 1363hş., s.98.

yetine giriştiklerini ve Tuğrul Bey'in hükümdarlığını tanımak şartıyla iç işlerinde müstakil hâkimiyetler tesis ettiklerini görmekteyiz.

Selçuklu kaynakları bu teşekküllerin kendi aralarındaki siyasî münasebetlere dair yeterli bilgi vermekten uzaktırlar. Selçuklu hanedan üyelerinin bu tarihten sonra birbirleriyle olan siyasî hâkimiyet münasebetlerine dair bilgimiz azdır. *Tarih-i Sîstân*'da, Çağrı Bey'in 25 Rebiü'l-âhir 448/12 Temmuz 1056 Cuma günü Sîstân eyaletinde, Musa Yabgu'nun siyasî hâkimiyetine bağlı yerleri kendi eline geçirdiği ve buralarda kendi adına hutbe okutup, para bastırıldığı kaydedilmiştir². Ancak, Musa Yabgu'nun Sultan Tuğrul Bey nezdinde yaptığı itiraz neticesinde, Çağrı Bey uyarılarak Sîstân eyaletinin hâkimiyeti, burada hutbe okutma ve para basma hakkıyla birlikte yeniden Musa Yabgu'ya verilmiştir³. Selçuklu kaynaklarının ilgi alanlarının dışında kalan Çağrı Bey, Musa Yabgu ve Kavurd Bey'in hükümlerlik anlayışları ile Sultan Tuğrul Bey ve diğer hanedan üyeleriyle olan siyasî münasebetlerine dair bilgilerimiz bununla sınırlıdır. Selçukluların İran coğrafyasındaki siyasî yapılanmaları ve devlet anlayışlarını ilgilendiren bu konuda, araştırmacıların, muahhar ve hâkimiyet münasebetlerine yabancı siyasî tarih kitapları yerine, mevcut nümizmatik kaynakları değerlendirmeleri daha faydalı neticeler verecektir. İşte bu makalede, siyasî tarih kitaplarının son derece suskun kaldığı, Tuğrul Bey'in ölümü (455/1063)'ne kadar, Selçuklu hanedan üyelerinin hâkimiyet münasebetleri, nümizmatik kaynakların ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

* *

Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrine ait paralar, bundan yaklaşık 25-30 yıl öncesine kadar, Tuğrul Bey'in kendi adına kestirdiği sikkelerden ibaret sanılmakta idi. Ancak son 25 yıl içerisinde Çağrı Bey'e ait şu paralar yayımlanmıştır.

1. 445/1053-54 tarihinde Merv'de Çağrı ve Tuğrul Bey'in adına kesilen ve ok ve yay tasvirli bir paranın tanıtımı (Alexander Morton'un özel koleksi-

² *Tarih-i Sîstân*, neşr. Melikü'ş-Şu'arâ Bahâr, Tahran 1314hş, s.380.

³ *Tarih-i Sîstân*, s.381; C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz 247/861-949/1542-43*, California-New York 1994, s.383-384; S.G. Agadsharov, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*, Alm. terc. R. Schletzer, Berlin 1994, s.92.

yonundan) Richard W. Bulliet tarafından yapılarak Selçuklu tarihi için taşıdığı ehemmiyet ortaya konulmuştur⁴.

2. Çağrı Bey'e ait birkaç tane gümüş paranın (Merv 445/1053-54 tarihli) tanıtımı yapılmıştır⁵.

3. Çağrı Bey adına kesilmiş ve ok (ve yay?) tasvirli basım yeri ve tarihi okunamayan (Sayın Cemal Turabî Tabâtabâ'î ve Muhammed Hüseyin Medenî'nin özel koleksiyonlarından) iki para Cemal Turabî Tabâtabâ'î ve Mansure Vasık tarafından yayınlanmıştır⁶.

4. Çağrı Bey adına (4)3x/(1038-1048) tarihinde Nişâbûr'da (?)⁷ basılan ve Tuğrul Bey'in adının zikredilmediği ok ve yay tasvirli bir para Paris Bibliothèque National'den G. Hennequin tarafından neşredilmiştir⁸.

Çağrı Bey'e ait bu paralardan başka, oğulları Kavurd (Kara Arslan) ve Alp-Arslan tarafından henüz Çağrı Bey'in sağlığında darbedilen paralar da konumuz açısından dikkate değer noktalar taşımaktadır. Bir kısmı henüz yayınlanmamış olan bu paralar kronolojik sıraya göre şöyledir:

⁴ R.W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. A. Kouymjian, Beirut 1974, s.294.

⁵ *Seaby's Coin and Medal Bulletin*, April 1972, G648, R.W. Bulliet (aynı makale, s.296)'ten naklen.

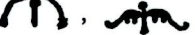
⁶ C. Turabî Tabâtabâ'î-M.Vasık, *Sikkeha-yi İslâmî-yi İnan*, Tebriz 1373hş., s.466,492. İlk sikke yanlışlıkla Gazneli paraları arasına konulmuş ve Çağrı Bey'in adı okunamamıştır.

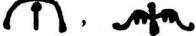
⁷ Nişâbûr kelimesi parada tam olarak okunmadığı için naşir tarafından soru işareti konulmuştur. Bizim kanaatimize göre de paranın basım yerinin, bu tarihte Nişâbûr şehri olmasına mani bazı hususlar bulunmaktadır. Her şeyden önce, elimizde 433/1041-42 - 439/1047-48 tarihleri arasında, her yıl, bu şehirde Tuğrul Bey adına kesilmiş çok sayıda para bulunmaktadır.(Bkz. Abdullah Kuçanî, *Tarih-i Hukkâm-i Nişâbûr be-İstinad-i Sikkeha*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pejuheşgan-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1375hş./1997, s.346-47; Yine bkz. C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971., s.447-450; G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.16-21; C. Turabî Tabâtabâ'î, *Sikkeha-yi Şahan-ı İslâmî-yi İnan*, Tebriz 1350hş. s.98.) Bu da şehrin Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahasında bulunduğunu gösterir. Esasen, 11 Şevval 437/21 Nisan 1046 tarihinde Nişâbûr'dan geçen Nâsır-ı Husrev, bu şehrin Tuğrul Bey'in hâkimiyetinde olduğunu bildirmektedir.(Bkz. *Sefer-nâme*, neşr. M. Debir-Siyakî, Tahran 1375, s.3.). O halde, Tuğrul Bey'in hâkimiyetinde olan bir şehirde Çağrı Bey'in kendi adına para bastırması pek mümkün gözükmemektedir.

⁸ G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.35. Yine bkz. S. Albm, *A Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa 1998, s. 85.

1. 444/1052-53 tarihinde Berdesîr ve Ciruft'ta Kavurd (Kara Arslan) Bey adına basılan ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği paralar⁹: "al-Malik al-Ādil Ẹarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek," ilk para bir yüzünde ok ve yayın sade, diğere yüzünde ise süslü bir tasviri ile birlikte () ikinci para sade bir ok ve yay tasviri ile ().

2. 446/1054-55 tarihinde basım yeri okunamayan, Kavurd Bey adına kesilen ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹⁰: "al-Malik al-Ādil Ẹarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek" bir yüzünde ok ve yayın sade, diğere yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

3. 447/1055-56 ve 448/1056-57 tarihlerinde Ciruft'ta Kavurd (Kara Arslan) Bey adına basılan ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹¹: "al-Malik al-Ādil Ẹarā Arslān Bek", "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek", bir yüzünde ok ve yayın sade, diğere yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

4. 44x tarihli para ile basım yeri ve tarihi okunamayan Kavurd (Kara Arslan) Bey adına darbedilen Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹²: "Ẹarā Arslān Bek"; [al-Malik al-Mulūk?]k Çağrı Bek", bir yüzünde ok ve yayın sade, diğere yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

5. 450/1058-59 tarihinde Berdesîr ve Bem'de Kavurd (Kara Arslan) Bey adına basılan ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği üç para¹³: "al-Malik al-Ādil Ẹarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek", bir yüzünde ok ve yayın sade, diğere yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

6. 451/1059-60 tarihinde Berdesîr'de Kavurd Bey adına kesilen Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹⁴: "al-Malik al-Ādil Ẹarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek", sade bir ok ve yay tasviri ile birlikte ().

⁹ Muze-yi İnan-bastan, (Tahran), defter, nr.405; C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 554 nr. 214.

¹⁰ C. Alptekin, aynı mak. , s. 555 nr. 215.

¹¹ İlk para için bkz. Muze-yi İnan-bastan, (Tahran) nr.403; İkinci para için bkz. *The Coinage of Islam, Collection of William Kazan*, Beirut 1983, s.424. (Burada Çağrı Bey'in ismi yanlışlıkla Tuğrul olarak okunmuştur.)

¹² C. Alptekin, aynı mak. , s. 555 nr. 216, s. 560 nr. 225.

¹³ Muze-yi İnan-bastan, (Tahran), nr.397; ikinci para C. Turabî Tabâtabâ'i -M. Vask, *aynı eser*, s.505; C. Turabî Tabâtabâ'i, *Sikkeha-yı Şahan-ı İslamî-yi İnan*, Tebriz 1350hş. s.40; Bem'deki para için bk. R.W. Bulliet, *aynı mak.*, s.291.

¹⁴ Bkz. R.W. Bulliet, *aynı mak.*, s.291.

7. 451/1059-60, 453/1061, 457(9?)/1065(1067?) tarihlerinde Bem'de¹⁵; 454/1062, 456/1064 tarihlerinde Şirâz'da¹⁶ ve 451/1059-60, 453/1061-62, 456/1064, 457/1065, 462/1069-70, 465/1072-73 ve 467/1074 75 tarihlerinde Berdesîr'de¹⁷ Kavurd Bey adına basılan paralarda, ölmüş olması dolayısıyla, aruk Çağrı Bey'in adına rastlanmaz: "al-Malik al-Ādil Qarā Arslān Bek" veya "al-Malik al Mu'azzam Qarā Arslān Bek" unvanları ve ok ve yay tasvirleri ile () Kavurd Bey bu paralarında "al-Malik al-Ādil" unvanından başka " Īmād al-Davla" elkabını kullanmıştır.

8. 450/1058-59 tarihinde Herât'ta Alp-Arslan adına kesilen ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹⁸: "Alp-Arslān"; "Çağrı Bek", bir yüzünde yay tasviri ile birlikte ().

9. 453/1061-62 tarihinde Alp-Arslan'ın Merv'de¹⁹ ve 455/1063 tarihinde Herât'ta²⁰ kendi adına kestirdiği paralar: " 'Azud al-Davla va Tāc al-Amma". Kendisinden başka hiç bir isim zikredilmeden ve ok ve yay tasviri kullanılmadan.

10. 455/1063 tarihinde Kavurd Bey'in Şirâz'da bastırıldığı parada²¹ ve Alp-Arslan'ın basım tarihi ve yeri okunamayan bir parasında²² Tuğrul Bey'in ismi zikredilmiştir: "al-Malik al-Ādil Qarā Arslān Bek Īmād al-Davla " ve "al-Sultān al- Mu'azzam Tuğrul Bek Rukn al-Dīn"; "al-Amir al-Acall Alp-Arslān", "al-

¹⁵ İlk iki para Sayın Abdullah Akilî Bey'in özel koleksiyonundan (Tahran) nr. 33,35; Bem'de basılan üçüncü para için bkz. G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.159.

¹⁶ St. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, Bologna 1967, s. 38; G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.161.

¹⁷ C. Turabî Tabâtâbâ'î -M. Vasık; aynı eser, s.506; C. Alptekin, aynı mak., s. 556-59 nr. 217, 218, 220, 221, 223, 224. Kavurd Bey'in ölümünden sonra onun adına basıldığı anlaşılacak bazı paralarla ilgili tartışmalar için bkz. E. Merçül, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 151. n. 525.

¹⁸ D. Sourdél, "Un trésor de dinars Gaznawides et Salğuşides découvert en Afganistan", *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas*, XVIII, (1963-64), s.214.

¹⁹ D. Sourdél, aynı mak., s.215; C. Alptekin, aynı mak., s.479.

²⁰ D. Sourdél, aynı mak., s.215; C. Alptekin, aynı mak., s.470. Kullanılan unvanlardan paranın Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alp-Arslan'ın Sultan olmasından önce basıldığı anlaşılmaktadır.

²¹ G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s. 160; N.M. Lowick, "Seljuk Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X, 1970, s.25.

²² C. Alptekin, aynı mak., s.469.

Sultān al-Mu'azzam Tuğrul Bek" her iki para da ok ve yay tasviri ile ().

Bu paraların hepsinde; Çağrı Bey'in isminin, onun sağlığında oğulları tarafından "al-Malik al-Mulūk" unvanıyla zikredilmiş olduğu, ok ve yay motiflerinin muhtelif şekillerinden () istifade edildiği ve Tuğrul Bey'in adının, 455/1063 tarihli para ve tarihi okunamayan bir başka para istisna sayılırsa hiç zikredilmediği görülmektedir.

Hanedanın diğer kolu Musa Yabgu adına Herât'ta 439/1047-48 ve Siciştân'da da 443/1051-52 tarihlerinde²³, oğlu Hasan Yabgu adına ise yine Herât'ta 443/1051-52 ve 446/1054-55 tarihlerinde basılan paralar mevcuttur²⁴.

Yine İbrahim Yinal adına 441 tarihinde Hemedân'da basılan bir paranın varlığı bilinmektedir. İbrahim Yinal bu parada Tuğrul Bey'in adını zikretmezken kendisi için "İbrāhīm b. İnānc Yabgū" ve "Sayf al-Davla ve Kahf al-Amma" unvanlarını kullanmıştır²⁵. Bunlardan başka yine elimizde (4)x4 tarihinde Hemedân'da²⁶ ve 455/1063 tarihinde Istahr'da²⁷ Tuğrul ve Çağrı Beylerin amca oğulları ve Kutalmış Bey'in kardeşi Resul Tegin adına basılmış paralar mevcuttur: İlk parada Resul Tegin için unvan kullanılmazken Tuğrul Bey; "al-Sultān al-Mu'azzam Şāhānşāh" unvanlarıyla zikredilmiştir. İkinci pa-

²³ Bkz. *Stephen Album's List no.88 Temmuz 1992'den naklen C.E. Bosworth, The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz, California-New York 1994, s.378n.1144, 383n.1162. S. Album, A Checklist of Islamic Coins, s. 85.*

²⁴ T. Hocaniyazov, *Deneznoe obrašeniye v gosudarstve Velikih Sel'dzukov, (Po Dannım Numizmatiki)*, Aşkabad 1977, s.39. Ebu Ali Hasan, bazı Selçuklu kaynaklarında (Bundarı, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s.6; *Tevârih-i Al-i Selçuk*, neşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, metin s.8) Musa Yabgu'nun oğlu ve Siciştân hakimi olarak gösterilmiştir. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın Anadolu'da Bizans gazalarında 439/1047-48 tarihinde şehit edildiği Selçuklu tarihi araştırmacıları tarafından kabul edildiğinden (bkz. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s.49-50; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.,X.* s.364), bu şehid şehzade ile 443/1051-52, 446/1054-55 tarihli paraların sahibi Hasan Yabgu'nun aynı şahıs olup olmadığı, eğer aynı şahıs iseler paraların basım tarihi sorunu şimdilik bir mesele olarak kalmaktadır. Rus tarihçi S.G. Agadshanov'un Musa Yabgu'nun çocukları hakkında verdiği izahat ise ortaya yeni sorunlar çıkarmaktan başka bir işe yaramamıştır. Bkz. *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*, Alm. terc. R. Schletzer, Berlin 1994, s.92 n.40.

²⁵ Bkz. *Spink-Zürich, Coins of the Islamic World in Gold, Silver and Copper*, Auction, 31, 20 June 1989, s. 69.

²⁶ G. Hennequin, aynı eser, s.28-29.

²⁷ N.M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu hâkimi Resul Tegin'in bir altın sikkesi", T. terc. E. Merçil, *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul 1975, s.56-57. Nâşir, paranın Tuğrul Bey hayatta iken mi, yoksa onun ölümünden sonra mı bastırıldığına açık olmadığını belirtmiştir.

rada ise Resul Tegin kendisi için; "al-Amîr al-Acall Hüsâm al-Dîn Abû Şucâ' Rasûl Tagîn b. Mu'izz al-Davla" (kenar: "Şaraf al-Davla") unvanlarını²⁸ kullanırken Tuğrul Bey'in adı zikredilmemiştir. Paralarda ok ve yay tasviri kullanılmıştır²⁹.

Bu paraların ortak özellikleri ve Selçuklu tarihi için taşıdığı manalar aşağıda tek tek incelenecektir.

* * *

Bundan yaklaşık yirmi beş yıl kadar önce Ebu'l-Feth Kahramanî tarafından, İran'da neşredilen "*Huner u Merdom*" dergisinde yayınlanan bir makalede, Tahran'da "Muze-yi Bank-ı Sepah"ta Çağrı Bey ve Bigu (Musa Yabgu)'ya ait bazı paraların bulunduğundan bahsedilmişti³⁰. Tahran'da bazı özel ve resmi müzelerde 1996-97 kışında yaptığımız incelemelerde, Selçuklu Devleti'nin kuruluş devriyle ilgili Kavurd Bey'in yukarıda zikrettiğimiz beş yeni parasından başka, üçü Çağrı Bey, ikisi Musa Yabgu ve biri de İbrahim Yinal'a ait altı yeni para daha tespit ettik. Maalesef bir takım güçlüklerden dolayı fotoğraflarını almaya muvaffak olamadığımız ve kuruluş devri Selçuklu hâkimiyet münasebetleri açısından çok önemli olduğuna inandığımız bu paraları burada aynen yayımlıyoruz:

1. Musa Yabgu adına 435/1043-44 tarihinde Herât'ta basılmış *altın* para³¹ (ok ve yay ile):

Önyüz: محمد رسول الله / ناصرالدين / الملك العادل / ببغو

Arka yüz: لا اله الا / الله / وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

2. Musa Yabgu adına 435/1043-44 tarihinde Herât'ta basılmış *altın* para³² (ok ve yay ile):

²⁸ Muhammed Bakır el-Hüseynî, "Derasetü tahliliyye ve ihσαιyyeti lil elkabu İslâmiyye -2-", *Sumer*, XXVIII/1-2, Bağdad 1972, 155, 160.

²⁹ Resul Tegin adına kesilen ikinci parada Tuğrul Bey'in adının bulunmaması paranın Tuğrul Bey'in ölümünden sonra basılmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Kaynaklar, Resul Tegin'in, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra kardeşi Kutalmış'ın yanında taht mücadelelerine katıldığını bildirmektedir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s.98.

³⁰ Ebu'l-Feth Kahramanî, "Sikke; Nişân-ı Kavmiyet ve Azâdegî", *Huner u Merdom*, sayı 104, Tahran 1350hş, s.29.

³¹ Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 284.

³² Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 283.

Önyüz: لله / محمد رسول الله / القائم بامر الله / الملك العادل / ينفو

Arka yüz: فتح / لا اله الا / الله [وحده] / لا شريك له

3. Çağrı Bey adına 435/1043-44 tarihinde Herât'ta basılan *altın* para³³ (ok ve üç çiçek tasviri):

Önyüz: محمد رسول الله / الملك المنصور / جفرى بك داود

Arka yüz: لله / لا اله الا الله وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

4. Çağrı Bey adına 445/1053-54 tarihinde Merv'de basılan *altın* para³⁴ (ok ve yay tasviri ile):

Önyüz: محمد رسول الله / عليه السلام / جفرى بك / داود

Çevre: Kuran, IX, 33.

Arka yüz: محمد / لا اله الا / الله وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

İç Çevre: بسم الله ضرب هذا الدينار بمرو سنة خمس وأربعين وأربعمائة

Dış Çevre: Kuran,XXX, 4.

(genişlik: 23mm.)

5. Çağrı Bey adına 45x tarihinde kesilen ve basım yeri okunamayan *altın* para³⁵:

Önyüz: لا اله الا / الله وحده / لا شريك له / ملك....

Çevre: خمسين وأربعمائة

Arka yüz: فتح / محمد رسول الله / القائم بامر الله / جفرى بك / داود

İç Çevre: عليه السلام

Dış Çevre: Kuran, IX, 33.

(genişlik: 23mm.)

6. İbrahim Yinal adına 439/1047-48 tarihinde kesilen ve basım yeri silinmiş olan *gümüş* para³⁶ (ok ve yay ile):

³³ Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 286.

³⁴ Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.2.

³⁵ Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.1.

³⁶ A. Akılı Bey'in Özel Koleksiyonu (Tahran), nr.47.

Önyüz: نظر / محمد رسول الله / الامير الاجل / سيف الدوله / ابواسحق

Çevre: ? (yazılar sekiz köşeli bir yıldız içerisinde)

Arka yüz: هوالمعين / لاله الا / الله القائم بامرالله / ابراهيم بن يوسف / ايننا [نج 9]

Çevre: تسع وثلثين واربعمانه.....

(yazılar altugen içerisinde, her iki yanda kılıç tasviri ile)

(genişlik: 22mm.)

* * *

Bu paralardan Musa Yabgu'ya ait iki paranın ve Çağrı Bey'e ait bir paranın (nr. 3) Herât'ta 435/1043-44 tarihinde bastırılmış olması ilginçtir. Esasen yukarıda bahsedildiği gibi Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herât, Musa Yabgu'nun hâkimiyetine bırakılmıştı³⁷. Paralardan anlaşıldığına göre, Herât şehrinin hâkimiyeti bu tarihte iki kez el değiştirmiş olmalıdır. Kanaatimize göre, ilk para 435/1043-44 tarihinde Musa Yabgu tarafından Herât'ta basılmış (nr. 1), ardından Herât'ın hâkimiyeti el değiştirmiş ve Çağrı Bey "al-Malik al-Manşūr" unvanıyla aynı tarih içerisinde Herât'taki ikinci parayı bastırmış (nr.3), bu paradan sonra Herât şehrinin hâkimiyeti yeniden el değiştirerek Musa Yabgu tarafından bu şehirde aynı tarihteki üçüncü para bastırılmıştır (nr.2). Bu parada görülen "fatḥ" (zafer) kelimesi, belki de Musa Yabgu'nun elde ettiği böyle bir başarı üzerine paralara yazılmış olmalıdır.

Şu halde, Dandanakan Savaşı'ndan daha birkaç yıl sonra Çağrı Bey'in, Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahasında bulunan Herât şehrinde kendi adına para bastırması, Musa Yabgu'nun hâkimiyetine dehalet anlamına gelmektedir ve bize, Herât üzerine bu iki hanedan üyesi arasında bir mücadele yaşanmış olduğunu gösterir. Esasen, *Tarih-i Sistân*'ın olaylara çağdaş müellifinin verdiği bilgiye göre, Selçuklu hanedanı içerisinde benzer bir anlaşmazlık da Sistân üzerinde yaşanmış, bu anlaşmazlık büyüyerek savaşa kadar gitmişti. Musa Yabgu, Sistân hâkimiyeti için önce Ertaş ve Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ile mücadeleye girişmiş, daha sonra da bölgeye Çağrı Bey'in bizzat ken-

³⁷ Bkz. yukarıda s.1, n.1. İbnü'l-Esir, şehrin Gaznelilerden 432/1040 tarihinde Musa Yabgu tarafından fethedildiğini kaydetmektedir. (*el-Kâmil fi't-Tarih*, T. terc. A. Özyayın, IX, İstanbul 1987, s.369.)

disinin dehaletiyle karşılaşmıştır³⁸. Çağrı Bey'in Sistân'a hâkim olması ve hutbe ile parayı kendi adına çevirmesi üzerine Musa Yabgu, Tuğrul Bey'e başvurarak ona geçmişteki sözlerini hatırlatmış ve Çağrı Bey'i kendisine şikâyet etmiştir. Bu durumda Tuğrul Bey, Sistân hâkimiyetini bir mektup ile Musa Yabgu'ya vererek orada kendi adına *dinar* ve *dirhem* bastırabileceğini bildiren bir menşûr göndermiş ve mektubunda Çağrı Bey'e "*bir daha böyle bir saygısızlık yapmaması gerektiği*"ni yazdığını bildirmiştir. Yine Tuğrul Bey'in mektubunda geçen bir cümle dikkate değerdir: "*Eğer Çağrı (Bey'in) ordusu o tarafa gelirse ona itaat etmeyin*"³⁹.

Bundan da anlaşıldığı gibi, Sistân hakimiyeti için Musa Yabgu ile, önce Ertaş sonra Yakutî ve nihayet de Çağrı Bey arasında bir rekabet yaşanmıştır. Şimdi elimizde Herât'ta darbedilen üç farklı para benzer bir rekabetin Herât üzerinde Musa Yabgu ile Çağrı Bey arasında yaşanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Selçuklu kaynakları böyle bir anlaşmazlık hakkında sessiz kalmaktadırlar⁴⁰.

Bu durumda, Musa Yabgu'nun Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan kurultaya göre fetih hakkı olarak kendi payına düşen Herât'ta da -Sistân'da 448/1056-57 tarihinde olduğu gibi- daha 435/1043-44 tarihinde Çağrı Bey'in askerî-siyasî tecavüzü ile karşılaşmış olduğunu düşünmek gerekecektir. Ancak, kaynakların bu konuda sessiz kalmasından dolayı bu buhranın gelişimi ve neticelenmesiyle ilgili kati delillere sahip değiliz. Elimizdeki mevcut nümizmatik kaynaklar ve tarihi verilerin ışığında bu şehrin 430 ve 440'lı yıllarda Musa Yabgu'nun elinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bu da 435/1043-44'te yaşanan mücadelenin Musa Yabgu lehine sonuçlanmış olduğu ihtimalini kuvvet-

³⁸ *Tarih-i Sistân*, s.371-372; C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz 247/861-949/1542-43*, s.383-384.

³⁹ *Tarih-i Sistân*, s.381.

⁴⁰ İbnü'l-Esir 435/1043-44 yılı olaylarında, Çağrı Bey'in bu tarihte oğlu Alp-Arslan'ı Gaznelilerle savaşa gönderdiğini ve yapılan savaşta Selçukluların Gaznelileri mağlup ettiklerini kaydetmekteyse de, Alp-Arslan'ın kuvvetlerinin Musa Yabgu ile çatışmaya girdiği veya Herât'ı ele geçirdiğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. (bkz. *el-Kâmil*, IX, s.395).

⁴¹ Yukarıda da zikredildiği gibi, elimizde Herât'ta Musa Yabgu adına 439/1047-48 tarihinde kesilen bir para ile, oğlu Hasan Yabgu adına 443/1051-52 ve 446/1054-55 tarihlerinde kesilmiş paralar mevcuttur. Yine *Tarih-i Sistân*'da, Musa Yabgu'nun Sistân'a olan tecevüzlerinde Herât (Heri)'tan hareket ettiği ve yenilgi anında da yine Herât'a döndüğü kaydedilmiştir (440/1048-49 ve 444/1052-53 tarihleri). Aynı kaynak Musa Yabgu'nun oğlu *al-Amir al-Acall Kârâ Arslân Bôri*'nin hareket noktası olarak da Herât gösterilmiştir. (*Tarih-i Sistân*, s.370-372).

lendirmektedir. Ancak, 450'li yılların başında Herât'ta Alp-Arslan adına kesilen paralar⁴² bu şehrin hâkimiyetinin yeniden el değiştirdiğini göstermektedir.

Şu halde rahmetli M. A. Köymen'in, Musa Yabgu'nun, Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrinde siyasi yönden Çağrı Bey'e bağlı olduğuna dair yorumunun⁴³ da gerçekleri yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Zirâ, Musa Yabgu'nun 435/1043-44 tarihinde bastırıldığı paralarda Çağrı Bey'in adı geçmezken, 448 tarihinde de Sistân hâkimiyeti yüzünden Çağrı Bey'le savaşa girişmiştir.

Yine, Musa Yabgu'nun paralarında kullanılan unvan ve lakaplar da dikkate değerdir. Musa Yabgu paralarında "al-Malik al-Âdil" ve "Nâsır al-Dîn" unvanlarını kullanmaktadır ki, bu unvanlar siyasi tarih kaynaklarınca zikredilmemiştir⁴⁴. "al-Malik al-Âdil" unvanının Kirmân'da Kavurd Bey tarafından paralarda düzenli bir şekilde kullanıldığını yukarıda zikretmiştik. Bu yönde Musa Yabgu ile Kavurd Bey arasında görülen tek fark, Kavurd Bey babası Çağrı Bey'in adını "al-Malik al-Mulûk" unvanıyla kendisine metbû olarak zikrederken, Musa Yabgu'nun sadece kendi ismini ve unvanlarını kullanmış olmasıdır. Yine, Musa Yabgu'nun paralarında, onun adının Musa yazılmaksızın "Yabgû" (veya Bigû~Paygû⁴⁵) şeklinde kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Çağrı Bey'in 435/1043-44 tarihinde Herât'ta (nr. 3) bastırılmış olduğu paradaki unvan da dikkate değerdir: "al-Malik al-Manşûr". Biz bu unvana Çağrı Bey'in diğer paralarında rastlayamamaktayız. Bu durum, unvanın, Çağrı Bey ile Musa Yabgu arasındaki mücadele ve Çağrı Bey'in ilk başarısıyla ilgili olabileceğini akla getirmektedir.

Yayımladığımız dördüncü para Çağrı Bey tarafından 445/1053-54 tarihinde Merv'de bastırılmıştır (nr.4). Bu özelliğiyle, Çağrı Bey tarafından aynı tarihte bastırılan ve elimize ulaşan üçüncü parayı oluşturmaktadır. Tuğrul Bey'in ismi bu parada zikredilmemiştir. Diğer iki parada olduğu gibi bu pa-

⁴² Elimizde Alp-Arslan adına 450-455/1058-1063 tarihleri arasında Herât'ta kesilmiş muhtelif paralar mevcuttur. Bkz. D. Sourdel, "Un trésor de dinars Ğaznawides et Salġuqides découvert en Afghanistan", *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas*, XVIII, (1963-64), s.214.

⁴³ Bkz. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, s.55.

⁴⁴ Fasih-i Hâfî, *Mucme'l-i Fasihî*'de Musa Yabgu için "Mu'izz al-Davla" elkabını zikretmiştir. Bkz. C.E. Bosworth, aynı eser, s.383.

⁴⁵ Bu okunuş için bkz. C.E. Bosworth, "Paygu", *EI*², VIII, s.288.

rada da ok ve yay tasviri görülmektedir. Çağrı Bey'in kendi adını hiçbir unvan kullanmaksızın zikretmiş olması dikkate değerdir.

Yayımladığımız beşinci paranın basım tarihinin son rakamı okunamamakla birlikte 450'li yıllarda basıldığı kesindir (45x). Eğer, Çağrı Bey'in 451/1059 tarihinde vefat ettiği düşünülürse⁴⁶, bu paranın tarihinin de 450 veya 451 olması gerekir. Dolayısıyla üzerindeki ibareler Çağrı Bey'in hâkimiyet döneminin sonlarındaki siyasî durumuyla ilgili kabul edilmelidir. Para üzerindeki bazı tasvirler (veya) silinmelerden dolayı tam olarak değerlendirilememektedir. Tuğrul Bey'in adı bu parada da zikredilmemiştir. Çağrı Bey, diğer paralarında olduğu gibi bu parada da kendi adını hiçbir unvan kullanmadan sade bir şekilde zikretmiştir.

İbrahim Yınal'a ait para (nr. 6), Selçuklu hanedanında hâkimiyet münasebetlerinin bir diğer halkasını teşkil etmektedir. Selçuklu kaynaklarında Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin anne bir kardeşleri ve aynı zamanda amcaları Yusuf İnanç'ın oğlu olan İbrahim Yınal'ın siyasî faaliyetlerine dair bilgiler Çağrı Bey ve Musa Yabgu'ya nazaran daha fazladır. Buna rağmen hiçbir kaynakta İbrahim Yınal'ın kendi adına para bastırıldığına dair bir kayda raslanılmamıştır. Ancak, onun üç kez isyan ettiği ve bu isyanlardan sonuncusunun onun katliyle neticelendiği bilinmektedir⁴⁷. Bu parada da dikkate değer nokta, diğer Selçuklu paralarında olduğu gibi, Tuğrul Bey'in adının hiç zikredilmemiş olması ve ok ve yay tasvirlerinin kullanılmasıdır. İbrahim Yınal kendisi için "al-Amîr al-Acall" unvanını kullanmıştır. Aynı unvan bu paradan yaklaşık 2-3 yıl öncesine kadar Tuğrul Bey ve 15-16 yıl kadar sonra da Alp-Arslan, Resul Tegin ve Böri Tegin gibi Selçuklu şehzadeleri tarafından da kullanılmıştır. Bu arada İbrahim Yınal'ın "al-Amîr al-Acall" unvanını, "Abū İshâk" künyesini, "Husâm al-Din" ve "Sayf al-Davla" elkabını kullandığı⁴⁸ kendisini de "İbrâhîm b. Yûsuf İnnâç" şeklinde zikrettiği görülmektedir. Bazı siyasî tarih kitapları

⁴⁶ Kaynaklar Çağrı Bey'in ölüm tarihi için 450-452 tarihlerini vermektedirler. Bu hususta bkz. M.H. Yınanç, "Çağrı Bey" mad. *İA.*, c.II, s.327; krş. C.E. Bosworth, "Saldjukids", *ET2*, VIII, s. 940. Oysa oğlu Kavurd Bey'in paralarından bu tarihi 451/1059 olarak tespit etmek mümkündür.

⁴⁷ Muhammed b. Muhammed el-Huseynî, *el-Urâza fî Hikâyeti's-Selçûkiyye*, neşr. K. Süsseim, Leiden 1909, s.39; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 422,484-489; İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları ve torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul 1958, s.125-128.

⁴⁸ İbrahim Yınal'ın "Sayf al-Davla" elkabını taşıdığı tarih kaynakları tarafından da zikredilmiştir. Bkz. *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, neşr. Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran (tarihsiz), s.407; Muhammed b. Munevver b. Sa'd Meyhenî, *Esrârü't-Tevhîd*, neşr. Zebihullah Safâ, Tahran 1354, s.247; A. Azzâvî, "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", T. terc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, IV/14-15, Ankara 1940, s. 264 (metin, s. 48).

tarafından İbrahim Yınal'ın babası olarak zikredilen⁴⁹ Yusuf İnanç'ın ismi bu para tarafından da doğrulanmaktadır. Paranın ön yüzünün her iki tarafında görülen kılıç tasviri de dikkate değerdir.

Tuğrul Bey'in Dandanakan Zaferi'ni müteakiben sultan ilân edilerek hâkimiyet tahtına oturtulduğu, bu tarihten sonra da bütün hanedan üyeleri ve yerli vassallar tarafından hükümdar olarak tanındığı gözönünde bulundurulursa, şu sorulara cevap aramak gerekecektir: Selçuklu hanedan üyeleriyle Tuğrul Bey'in siyasi münasebetleri hangi meşrû-hukukî temellere dayanmakta idi? İlk devir Selçuklu paralarının büyük bir kısmında görülen ok ve yay tasvirinin siyasi-hukukî manası ne idi? Çağrı Bey'in oğulları Kavurd ve Alp-Arslan paralarında niçin Sultan Tuğrul Bey'in değil de babaları Çağrı Bey'in adını zikrediyorlardı? Selçuklu hanedan üyeleriyle Tuğrul Bey arasındaki siyasi-hukukî münasebetlerin İranlı yerel hâkimlerle Tuğrul Bey'in münasebetlerinden farkı ne idi?

Tuğrul Bey ile Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki hâkimiyet münasebetlerini daha iyi anlayabilmek için Tuğrul Bey'in yerel hanedanlarla olan hâkimiyet münasebetlerine ve Selçuklu Devleti'nin kuruluş devri için karakteristik ve hususî bir mana ifade eden ok ve yay tasvirlerine dikkat etmek gerekecektir. Bu konuda Kâkûye hanedanından İsfahân'ın yerel hâkimi Ferâmurz b. Muhammed b. Duşmanzâr (veya Duşmanziyâr)'a ait bir kaç para işimize yarayacaktır⁵⁰. 430 ve 440'lı yıllarda İsfahân'da bastırıldıkları anlaşılan bu paralarda Tuğrul Bey'in ismi "al-Sultân al-Mu'azzam Tuğrul Bek" olarak zikredilmiş ve parada ok ve yay tasvirleri kullanılmıştır. Vassal kendi adını "al-Amir Farâmurz" veya bir parada da⁵¹ sadece "Farâmurz" şeklinde unvansız olarak zikretmiştir. Paralar, Tuğrul Bey'in henüz İsfahân'a siyasi hâkimiyetinden önceki bir devre ait oldukları için vassal-metbû münasebetleri açısından

⁴⁹ Necmü'd-din Kummî, *Tarihü'l-Vuzerâ*, neşr. Muhammed Takî Dâneş-pejüh, Tahran 1363, s.268; *Tevârih-i Al-i Selçuk*, neşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, s.3-4; (metin), s.8-9.

⁵⁰ Bkz. Abdullah Akulî Bey'in özel koleksiyonu (Tahran) nr.27. (İsfahân 435/1043-44 tarihli); G.C. Miles, "Another Kakwayhid Note", *The American Numismatic Society, Museum Notes*, 18, 1972, s.142, 147-148 (İsfahân 434/1042-43, 435/1043-44 ve 438/1046-47 tarihli); *The Coinage of Islam, Collection of William Kazan*, Beirut 1983, s.411 (İsfahân 434/1042-43 ve 435/1043-44 tarihli); R. Bulliet, aynı makale, s.290. (İsfahân 442/1050-51 tarihli); C.Turabî Tabâtabâ'i-M. Vasık, aynı eser, s.476; Yine Tahran'da Muze-yi İran-bastan'da Tuğrul ve Ferâmurz adına kesilmiş dört tane gümüş para daha vardır. Bk.nr.1183.

⁵¹ Abdullah Kuçanî, *Tarih-i Hukkâm-i Nişâbûr be-İstinad-i Sikkeha*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1375hş/1997, s.345. (44X tarihli).

dan dikkate değer noktalar taşımaktadır. Burada Selçuklu hanedanından olmayan Ferâmurz'un Tuğrul Bey'i "al-Sultân al-Mu'azzam" unvanı ile zikretmesi, diğer Selçuklu hanedan üyelerinin durumuna aykırıdır. Yine Ferâmurz'un paralarında kullanılan "ok ve yay" tasviri bize Selçuklu paralarında görülen bu motifin hâkimiyet alâmeti olarak da kullanıldığını göstermektedir. Zirâ, ok ve yay Selçuklu öncesi hiçbir Kâkûye parasında görülmemektedir.

Yine, ikinci bir örnek olarak, basım yeri ve tarihi okunamayan, ancak Türk asıllı olduğu anlaşılan Tuğrul Bey'in vassalı Beg-Arslan'a ait parayı⁵² göstermek mümkündür. Beg-Arslan metbû'unu "al-Sultân al-Mu'azzam Şâhanşâh Tuğrul Bek Abû Tâlib" olarak zikrederken kendisi için "al-Amir al-Acall" unvanını kullanmıştır. Paranın her iki yüzünde de ok ve yay tasviri görülür.

Bu durumda, Selçuklu paralarında görülen ok ve yay motifinin kimi ya da neyi nitelemiş olduğu üzerine düşünmek gerekecektir. Selçuklu devri için çok karakteristik bir özellik taşıyan, Selçuklu paralarının yanı sıra madalyonlarda⁵³ ve devrin resmi muhaberatının başında *tugra* olarak kullanıldığı anlaşılan⁵⁴ ve Türkiye Selçukluları vasıtasıyla da Anadolu'ya giren⁵⁵ ok ve yay, siyasi önemine binaen birçok kaynak tarafından zikredilmiştir⁵⁶. Kaynaklarda sık bir şekilde zikredilen bu motif Selçuklu tarihi araştırmacıları tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre; ok ve yayın eski Türk tarihinden beri hususî ve hukukî bir mana taşıdığı, ilkinin tâbiyi ikincisinin ise hâkimi ve hâ-

⁵² G. Hennequin, *aynı eser*, s.33. Burada vassalın Azerbaycan hâkimi olma ihtimali belirtilmiştir.

⁵³ Tuğrul Bey'e ait ok ve yay motifi taşıyan Bağdad 455 tarihli böyle bir madalyon için bkz. *Doğu ile Batı Arasında Bir Gök Kuşağı -2, Selçuklu Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1994, s.19.

⁵⁴ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 24-25.

⁵⁵ Türkiye Selçuklu paralarında da biz ok ve yayın daha tekamül etmiş şekillerini görmektediriz. H. Erkiletlioğlu - O. Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996, s.26-27. Bu motifle ilgili bkz. S. Mülayim, "Selçuklu Sikkelerinde Yazı-Dışı Unsurlar," *Antalya V. Selçuklu Semineri*, Antalya 1998, s.12-15.

⁵⁶ Ebu'l-Hasan el-Beyhâkî, Nişâbûr şehrine girişi esnasında Tuğrul Bey'in elinde üç tane ok, kolunda ise bir yay bulunduğunu bildirmektedir. Bkz. *Tarih-i Beyhâkî*, neşr. A. Ekber Feyyaz, Tahran 1375/1996, s.732. İranlı müellifler için anlaşılması zor olan bu bozkır hâkimiyet alâmetinin bazı müellifler tarafından karıştırılarak yayın hilal, okun ise çomak zannedildiği görülmektedir. bkz. Râvendî, *Râhatû's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, s.98. Yay-hilal için bkz. Sıraceddin Segci divanından naklen bkz. Ş. Şerik Emin, *Ferheng-i Isulihat-ı Devre-yi Mogol*, Tahran 1357hş, s.169.

kimiyet anlayışını temsil ettiği ve Selçuklular devrinde "tamga" olarak kullanıldığı O. Turan ve Cl. Cahen tarafından ortaya konulmuştur⁵⁷. F. Köprülü ise, okun Kınık boyunun tamgası olduğunu ifade etmiştir⁵⁸. Ok ve yayın Tuğrul Bey'in siyasî hâkimiyet ifade eden şahsi tamgası olduğuna dair bir başka görüş ise R. Bulliet tarafından ileri sürülmüştür⁵⁹.

Tuğrul Bey'in Nişâbûr'da bastırıldığı paralar istisna edilirse diğer bütün paralarında ve onun yanı sıra Selçuklu hanedan üyeleri ve vassallarının paralarında görülen bu tamganın, bizim şahsi kanaatimize göre belki de Dukak'ın *demir yaylı* lakabına kadar uzanan bir geçmişte, Tuğrul Bey'in şahsî iktidarını aşarak, bütün Selçuk ailesine teşmil olacak bir şekilde, hukukî bir sembol olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Ok ve yaya hemen hemen bütün Selçuklu hanedan üyelerinin parasında rastlanması ve bu tamganın Tuğrul Bey'in ölümünden sonra da diğer hanedan üyeleri tarafından kullanılması bunu doğrular. Burada, ok ve yay motifleri, henüz İran coğrafyasına yeni dahil olan Oğuzlar için sembolik olarak siyasî kudret ve hâkimiyeti temsil etmiş olmalıdır. Okuma yazma bilmeyen bir Oğuz'un, bu tasvir üzerinden siyasî hâkim veya paranın sahibini anlaması mümkün gözükmemektedir⁶⁰. Çağrı Bey'in paralarında görülen ok-yay veya sadece ok ile Kavurd Bey'in paralarında bir süre göze çarpan ve kuşu andıran süslü bir ok ve yay motifinin⁶¹ de aynı şekilde tamga olarak bu kimseler tarafından kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla da, Çağrı Bey'e ait elimizdeki son para -belki de silinmeler sebebiyle- istisna sayılırsa, takriben bütün Selçuklu paralarında "ok ve yay"ın ya da bunlardan sadece birisinin tamga olarak kullanıldığı görülmektedir.

Şu halde, ailenin hâkimiyet alâmeti olan ok ve yay tamgasını kullanmak, yerel vassallar için Selçuklu hâkimiyetini tanımak demek olan bir zorunluluk iken, Selçuklu hanedan üyeleri için, Selçuk ailesinin hâkimiyetini ifade eden

⁵⁷ Bkz. O. Turan, "Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması," *Belleten*, IX/35, Ankara 1945, s.315-316; Cl. Cahen, "La Tugra Seljukide", *JA*, CCXXXIV, (1943-45), s.286; C.E. Bosworth, "Saljukids", *Et*², c.VIII, s.940.

⁵⁸ F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s.61.

⁵⁹ R.W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. A. Kouymjian, Beirut 1974, s.290. Yine Bulliet'e dayanarak S. Dıvıtçıoğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994, s.102.

⁶⁰ R.W. Bulliet, aynı makale, s.292,294.

⁶¹ Bkz. yukarıda Kavurd Bey'in paraları. Aynı motifi İrânşah ve Arslanşah devrindeki Kirmân Selçuklu paralarında da görmek mümkündür. Bkz. Muze-yi İrân-bastan, nr.1282 (Bem 487/1094 tarihli), nr.1284. (Arslanşah'a ait)

bir sembol olmalıdır. Buna rağmen, yerel hâkimler sadece "*tamga*" ile Selçuklu hâkimiyetini tanımakla kalmamış, paralarında metbularının adını da zikretmişlerdir. Selçuklu hanedan üyeleri ise, kendi siyasî konumlarına göre, Tuğrul Bey'in adını, 4x4 tarihinde Resul Tegin'in sikkesinde olduğu gibi paralarında zikretmekte, ya da İbrahim Yinal ve Musa Yabgu örneğinde olduğu gibi zikretmemekte idiler. Burada şu soruya cevap aramak gerekmektedir; Acaba, Tuğrul Bey'in adının Selçuklu paralarında zikredilmesi ya da zikredilmemesi hangi siyasî-idarî geleneğe dayanmakta idi ve Selçuklu hanedan üyelerinin Tuğrul Bey'le olan münasebetlerinde hangi siyasî teamüller geçerli idi?

Esasen elimizdeki mevcut paralardan, Musa Yabgu, Çağrı Bey, Kavurd Bey ve İbrahim Yinal gibi devletin kuruluşunda ilk fütuhâtı yürütmüş olan Selçuklu hanedan üyelerinin paralarında Tuğrul Bey'in adını zikretmeye gerek duymadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum kuşkusuz, fetih hakkına dayanan ve ülkeyi hanedan üyelerinin müşterek mesuliyetinde addeden Eski Türk devlet geleneği ile, Dandanakan Savaşı'nı müteakib toplanan kurultayda alınan kararlara bağlılığın tabii bir sonucu olsa gerektir. Buna göre, her bir hanedan üyesi, Dandanakan Savaşı sonrası yapılan taksimde payına düşen coğrafyada kendi adına hutbe okutma ve para bastırma hakkına sahip olmuştur. Bu durumda, hanedan üyeleri Tuğrul Bey'in hâkimiyetini tanımakla birlikte paralarında onun adını zikretmek mecburiyetinde kalmamışlardır. Ancak, 455/1063 tarihinde Şirâz'da Kavurd Bey adına basılan para ile⁶² Alp-Arslan'ın basım tarihi ve yeri okunamayan bir parasında⁶³ Tuğrul Bey'in ismi zikredilme yoluna gidilmiştir. Kanaatimize göre bu durum, daha önce kendilerine metbu olarak babalarını tanıyan ve paralarında onun adını zikreden Kavurd Bey ve Alp-Arslan'a, muhtemelen daha merkezî bir sisteme geçmek isteyen Tuğrul Bey'in telkiniyle gerçekleşmiştir. Ancak, Tuğrul Bey'in hayatının son yıllarında gerçekleştirmek istediği bu teşebbüsün onun ölümlüyle birlikte terk edildiği anlaşılmaktadır. Alp-Arslan, Tuğrul Bey'in yerine hükümdarlık tahtına çıkarken, kardeşi Kavurd Bey de, fetih hakkına göre kendi payına düşmüş olan Kirmân'da bastırıldığı paralarda, yeniden, sadece kendi adını "Malik al-'Ādil" unvanı ile zikretmeye başlamış ve hükümdarlı-

⁶² G. Hennequin, aynı eser, s. 160; N.M. Lowick, "Seljuk Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X, 1970, s.25.

⁶³ C. Alptekin aynı mak., s.469.

ğını zahiren kabul etmekle birlikte Alp-Arslan'ın adını paralarına koymamıştır.

Bu durum Selçuklu hükümdarlarının, devletin kuruluşunda yapılan taksime, -daha merkezî bir devlet anlayışına geçme temayüllerine rağmen- sonraki tarihlerde de riayet ettiklerini gösterir. Alp-Arslan ve Melikşah devrinden itibaren Selçuklu hanedan üyelerinin, kestirdikleri paralarda hükümdarın adını zikretmelerine rağmen, Kavurd Bey ve oğullarının idaresinde bulunan Kirmân'da basılan paralarda Selçuklu Sultanının adına raslanılmaması da bunu gösterir.

Kutalmış, Resul Tegin, Ertaş ve Yakutî gibi Dandanakan Savaşı sonrası yapılan taksimde ülkede muayyen bir mıntukanın idaresini üstlenmeyen hanedan üyelerinin merkez ile olan hâkimiyet münasebetlerine dair bilgimiz daha azdır. Anlaşıldığına göre, bu hanedan üyelerinin Tuğrul Bey ile olan münasebetleri daha sıkı esaslara bağlı bulunmakta idi. Nitekim, Resul Tegin adına kesilen bir parada⁶⁴ diğer hanedan üyelerinin hilafına- Sultan Tuğrul Bey'in adının zikredilmiş olması bunu göstermektedir. Buna rağmen elimizde diğer hanedan üyelerine ait paralar bulunmaması, bu konuda daha fazla yorum yapmamızı engellemektedir.

O halde ilk devir Selçuklu paralarından şu neticeleri çıkartmak gerekecektir:

1. Çağrı Bey'in oğulları Kavurd Bey ve Alp-Arslan, babalarının sağlığında paralarında kendileri için Melik ve Emir unvanlarını kullanmakta (al-Malik al-Ādil, al-Amîr al-Acall) ve kendilerine "al-Malik al-Mulûk" unvanıyla babalarını metbû tanımakta idiler. Tuğrul Bey'in adını paralarında zikretmiyorlardı. Paralardan anlaşıldığına göre, Alp-Arslan daha Çağrı Bey'in sağlığında Merv ve Herât şehirlerinin hâkimiydi ve babasının yerine veliaht konumunda bulunmaktaydı. Çağrı Bey'in vefatından sonra (451/1059), Kavurd Bey paralarında ok ve yay tasviri ile sadece kendi adını ve unvanlarını zikretmekte idi. ("al-Malik al-Ādil" veya "al-Malik al-Mu'azzam"). Kavurd Bey ve Alp Arslan ilk defa muhtemelen 454/1062 veya 455/1063 tarihlerinde, Tuğrul Bey'in ismini de paralarında zikretmeye başlamışlardır. Ancak aynı yıl Tuğrul Bey'in vefatıyla bu uygulama sona ermiştir. Bu tarihten sonra Kavurd Bey'in paralarında ok ve yay tasviri, kendi adı ve unvanından başka hiçbir kimsenin ismi

⁶⁴ G. Hennequin, aynı eser, s.28-29.

geçmemiştir. Alp-Arslan bazı paralarında kendisi için " 'Azud al-Davla Tâc al-Amma" elkabını kullanırken Kavurd Bey " 'Îmâd al-Davla" elkabından istifade etmiştir.

2. Çağrı Bey, paralarında, 435/1043-44 tarihinde bir kez kullandığı "al-Malik al-Manşūr" istisna sayılırsa kendisi için hiçbir unvan kullanmıyor ve kendi adını son derece sade bir şekilde zikrediyordu: "Çağrı Bek Dāvūd". Paralarında Tuğrul Bey'in adını sadece bir kez -istisnaî bir şekilde- zikretmiştir. Paralarında umumiyetle tamga olarak ok ve yayı kullanmıştır. Kendisi için unvan kullanmamakla birlikte oğullarının onun için kullandıkları "al-Malik al-Mulūk" unvanını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Onun paralardaki siyasî statüsü, "Sultân" Tuğrul Bey'in altında, Melik veya Emir unvanlarını taşıyan Musa Yabgu, İbrahim Yınal, Resul Tegin gibi diğer hanedan üyelerinin üzerindedir. Kendisi için bir unvan kullanmaması belki de konumuna uygun bir unvan bulunmamasından olmalıdır. Hâkimiyetinin asıl merkezi Merv olmasına rağmen, Sîstân eyaleti ile Herât şehrinin de zaman zaman onun idaresine girdiği anlaşılmaktadır. Yine paralar, daha önce ortaya konulduğu gibi⁶⁵, Kavurd Bey'in idaresinde bulunan Kirmân'ın Çağrı Bey'e bağlı tâbi devlet konumunda bulunduğunu göstermektedir.

3. Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları Musa Yabgu kendisi için "al-Malik al-Ādil" unvanını kullanmakta idi. Paralarından anlaşıldığına göre, 435/1043-44 tarihinde Herât hâkimiyeti için Çağrı Bey'le mücadele halinde idi. 430 ve 440'lı yıllarda Herât hâkimi olduğu anlaşılmaktaysa da, 450'li yılların başında bu şehirde Alp-Arslan adına kesilen paralar şehrin hâkimiyetinin el değiştirmiş olduğunu göstermektedir.

4. Tuğrul ve Çağrı Beylerin anne bir kardeşleri İbrahim Yınal kendisi için "al-Amîr al-Acall"⁶⁶ unvanını kullanmakta ve ok ve yay tasviri ile Tuğrul Bey'in hâkimiyetini tanıdığını göstermekteydi. Bunlardan başka, babası Yusuf İnanç'ın ismini de parasına getiriyor ve "Abū İshâk" künyesiyle "Sayf al-Davla"

⁶⁵ Bkz. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 150.

⁶⁶ Tuğrul Bey'in 432-437/1040-1045 tarihleri arasında bastırıldığı paralarda da görülen bu unvan İbrahim Yınal'dan yaklaşık 15-16 yıl kadar sonra, Resul Tegin ve Alp-Arslan'ın paralarında da görülmektedir. Yine *Tarih-i Sîstân'a* göre (s.372), Musa Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Bôri de aynı unvanı taşımakta idi. Bu ünvan için bkz. Muhammed Bakır el-Hüseynî, "Derasetü tahliliyye ve ihsaiyyeti lil elkabu İslâmiyye -2-", *Sumer*, XXVIII/1-2, Bağdad 1972, s. 154, 155, 160.

elkabını kullanıyordu⁶⁷. Siyasî konumu Çağrı Bey'in altındadır ve daha çok Kavurd ve Alp-Arslan'a benzemektedir. Ancak hâkim olarak parasında kim-senin adını zikretmemiştir.

5. Selçuklu hanedanının bir diğer üyesi Resul Tegin'in, mevcut paralara göre (4)x4 tarihinde Hemedân ve 455/1063 tarihinde Fars eyaletinde bulunan İstahr'ın hâkimi olduğu anlaşılmaktadır. İlk para da Tuğrul Bey'in adını "al-Sulţān al-Mu'azzam Şāhanşāh Tuğrul Bek" şeklinde zikrederken, ikinci parada kendi adından başka hiçbir isim zikretmemiştir. Onun paralarında kendisi için; "al-Amîr al-Acall" unvanını, "Abū Şucā' " künyesini ve "Husām al-Dîn" elkabını kullandığı anlaşılmaktadır.

6. Türk asıllı Beg Arslan paralarında ok ve yay ile metbu'u Tuğrul Bey'in adını tam bir şekilde zikrederken kendisi için "al-Amîr al-Acall" unvanını kullanmakta idi. Selçuklu hanedan üyeleri tarafından da kullanılmakta olan bu unvan onun önemini göstermektedir.

7. Kâkûye hanedanınınından İsfahân'ın yerel hâkimi Ferâmuruz, paralarında hem Tuğrul Bey'in adını hem de ok ve yay tasvirlerini kullanmakta idi. Kendisi için ise, ya "al-Amîr" unvanını kullanıyor ya da adını unvansız zikre-di-yordu. Siyasî konumu, Selçuklu hanedan üyelerinin altında gözükme-kte-dir.

⁶⁷ İbrahim Yınal'ın çağdaşı İbn Hassul, onun ünvanlarını "al-Amîr al-İsfahsālār Sayf al-Davla Abî İshāk İbrāhîm b. Yūsuf" şeklinde zikretmekle bilgilerimizi teyid eder. Bkz. A. Azzâvî, "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", s. 264 (metin, s. 48).

Paralara göre Selçuklu hanedan üyeleri ve vassalların hiyerarşik yapısı:

I - TUĞRUL BEY

433-437 al-Amîr al-Acall, al-Amîr al-Sayyîd

437-455 al-Sultân al-Mu'azzam

II - Çağrı Bey Davud

435- al-Malik al-Manşûr

445- - -

45x - -

III - Kavurd Bey

444-451 al-Malik al-'Ādil

451 al-Malik al-Mu'azzam

451-467 al-Malik al-'Ādil

'Īmād al-Davla

III - Alp-Arslan

450 al-Amîr al-Acall

453 'Azud al-Davla

Tāc al-Amma

455

III - İbrahim Yinal

439 al-Amîr al-Acall

Sayf al-Davla

Abū İshāk

441 Abū İshāk

III - Musa Yabgu

435 al-Malik al-'Ādil

Nāşır al-Dîn

IV - Resul Tegin

4X4 Hüsām al-Dîn

455 al-Amîr al-Acall

Hüsām al-Dîn

V - Beg Arslan

4XX al-Amîr al-Acall

VI - Ferāmurz

434, 435, 438, 442 al-Amîr

44X - (Farāmurz)

Hanedan üyelerine ait bu paralar, aynı zamanda Dandanakan Savaşı'nı müteakiben toplanan kurultayda alınan kararlara binaen siyasî yapılanmasını gerçekleştiren Selçuklu hanedan üyelerinin, kendi fütûhat hakkına dayanan bölgelerde adem-i merkezî bir şekilde yapılanmaya girdiklerini ve savaşı taki-

beden 15-20 yıl zarfında da -Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahası istisna sayılırsa- kurultayda alınan kararlara azami ölçüde riayet ettiklerini göstermektedir.

Ne yazık ki, elimizde şu anda daha fazla yoruma elverişli para bulunmaması bu münasebetlerin her yönüyle aydınlatılmasını engellemektedir. Ancak, şu ana kadar, Selçuklu Devleti'nin siyasî yapılanmasını gerçekleştirdiği İran coğrafyasındaki zengin para koleksiyonlarının henüz envanterlerinin dahi çıkartılmamış olması, bu yöndeki ümitlerimizi taze tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

a- Yayınlanmamış Paralar:

- Muze-yi İran-bastan, (Tahran), nr.403.
 Muze-yi İran-bastan, (Tahran), nr.405.
 Muze-yi İran-bastan, (Tahran), nr.397.
 Muze-yi İran-bastan, nr.1282, nr.1284.
 Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 284.
 Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 283.
 Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 286.
 Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.2.
 Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.1.
 Abdullah Akılî Bey'in Özel Koleksiyonu (Tahran) nr.27,33,35,47.

b- Kaynak ve Araştırmalar:

- ABDULLAH KUÇANÎ, *Tarih-i Hukkâm-i Nişâbûr be-İstinad-i Sikkeha*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1375hş/1997.
 AGADSHANOV S.G., *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*, Alm. terc. R. Schletzer, Berlin 1994.
 ALPTEKİN, C., "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971.
 ANONİM, *Tevârih-i Al-i Selçuk*, neşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952.
 BULLIET, R.W., "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography*,

- Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. A. Kouymjian, Beirut 1974.
- BOSWORTH, C.E., *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz 247/861-949/1542-43*, California-New York 1994.
- BOSWORTH, C.E., "Paygu", *EF²*, VIII, s. 288.
- BOSWORTH, C.E., "Saldjukids", *EF²*, VIII, s. 940.
- BUNDARÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, T. terc. K. Burslan, Ankara 1943.
- CAHEN, Cl., "La Tugra Seljukide", *JA*, CCXXXIV, (1943-45).
- The Coinage of Islam, Collection of William Kazan*, Beirut 1983.
- DİVİTÇİOĞLU, S., *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994.
- Doğu ile Batı Arasında Bir Gök Kuşağı -2, Selçuklu Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1994.
- EBU'L-HASAN EL-BEYHAKÎ, *Tarih-i Beyhakî*, neşr. A. Ekber Feyyaz, Tahran 1375/1996.
- EBU'L-FETH KAHRAMANÎ, "Sikke; Nişân-ı Kavmiyet ve Azâdegî", *Huner u Merdom*, sayı 104, Tahran 1350hş.
- ERKİLETLİOĞLU, H.- GÜLER, O.; *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996.
- HENNEQUÏN, G., *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985.
- HOCANİYAZOV, T., *Deneznoe obraşçeniye v gosudarstve Velikih Sel'dzukov, (Po Dannım Numizmatiki)*, Aşkabad 1977.
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, T. terc. A. Özaydın, IX, İstanbul 1987.
- KAFESOĞLU, İ., "Selçuk'un oğulları ve torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul 1958.
- KÖPRÜLÜ, F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981.
- KÖYMEN, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993.

- LANE-POOLE, ST. ; *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, Bologna 1967.
- LOWİCK, N.M., "Fars'daki Selçuklu hakimi Resul Tegin'in bir altın sikkesi", T. terc. E. Merçil, *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul 1975.
- LOWİCK, N.M., "Seljuk Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X, 1970.
- MERÇİL, E., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.
- MİLES, G.C., "Another Kakwayhid Note", *The American Numismatic Society, Museum Notes*, 18, 1972.
- MUCMELŪ'T-TEVĀRİH VE'L-KISAS, neşr. Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran (tarihsiz).
- MUHAMMED B. MUHAMMED EL-HUSEYNÎ, *el-Urâza fi Hikâyeti's-Selçûkiyye*, neşr. K. Süsseim, Leiden 1909.
- MUHAMMED B. MUNEVVER B. SA 'D MEYHENÎ, *Esrârü't-Tevhîd*, neşr. Zebihullah Safâ, Tahran 1354.
- MUHAMMED B. ALÎ B. MUHAMMED ŞEBĀNKĀREÎ, *Mecma 'ü'l-Ensâb*, neşr. Mir Haşim Muhaddis, Tahran 1363hş.
- MUHAMMED BAKİR EL-HÜSEYNÎ, "Derasetü tahliliyye ve ihsaiyyeti lil elkabu İslamiyye -2-", *Sumer*, XXVIII/1-2, Bağdad 1972.
- MŪLAYİM, S., "Selçuklu Sikkelerinde Yazı-Dışı Unsurlar," *Antalya V. Selçuklu Semineri*, Antalya 1998.
- NĀSİR-I HUSREV, *Sefer-nâme*, neşr. M. Debir-Siyakî, Tahran 1375.
- NECMŪ'D-DİN KUMMÎ, *Tarihü'l-Vuzerâ*, neşr. Muhammed Takî Dâneş-pejûh, Tahran 1363.
- RĀVENDÎ, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, neşr. M. Iqbal, London 1921.
- REŞİDŪ'D-DİN FAZLULLAH, *Câmiü't-Tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- ZAHİRŪ'D-DİN NİŞĀBŪRÎ, *Selçûk-nâme*, neşr. M. İsmail Han Afşar, Tahran 1332hş.
- SOURDEL, D. ; "Un trésor de dinars Ğaznawides et Salĝuqides découvert en Afganistan", *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas*, XVIII, (1963-64).
- Ş. ŞERİK EMİN, *Ferheng-i Istilahat-ı Devre-yi Mogol*, Tahran 1357hş.

- Tarih-i Sîstân*, neşr. Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran 1314hş.
- TURABÎ TABÂTABÂ'Î, C., *Sikkeha-yı Şahan-ı İslâmî-yi İran*, Tebriz 1350hş.
- TURABÎ TABÂTABÂ'Î, C. -VASIK, M., *Sikkeha-yi İslâmî-yi İran*, Tebriz 1373hş.
- TURAN, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.
- TURAN, O., "Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması," *Bellekten*, IX/35, Ankara 1945.
- TURAN, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- YINANÇ, M.H., "Çağrı Bey" mad. *İA.*, c.II, s. 327.
- Spink-Zürich, *Coins of the Islamic World in Gold, Silver and Copper*, Auction, 31, 20 June 1989, s. 69.
- ALBUM, S., *A Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa 1998.
- A. AZZAVÎ, "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", T. terc. Ş. Yaltkaya, *Bellekten*, IV/14-15, Ankara 1940.